

Broers en zusters. Over familieverhoudingen in sprookjes.

Een historisch-sociologische benadering

Lily E. Clerkx

"Hans en Grietje" is het sprookje van een broertje en een zusje die door hun ouders in het bos worden achtergelaten. Volgens de psycho-analyticus Bettelheim symboliseert dit verhaal zowel de wens van ouders dat het kind zelfstandig wordt, als de wens of angst van het kind om onafhankelijk te zijn (p.98). Sociaal-historisch gezien hoeven wij dit verhaalfragment niet symbolisch te interpreteren; het correspondeert geheel met de 'hard facts' (Weber 1981) in tijden van hongersnoden en andere rampspoed, toen arme mensen gedwongen waren hun jonge kinderen te verlaten of te vondeling te leggen. Deze verhalen gaan niet over volwassen worden, maar over het door overmacht los moeten laten van te jonge nog afhankelijke kinderen. Het lijkt bijna een onsmakelijke grap om de gebeurtenissen in dit sprookje rond het huisje van koek te interpreteren als een overwinning van een kinderlijke orale fixatie (Bettelheim: p.162), terwijl grote volksgroepen eeuwenlang in een toestand van honger en ondervoeding verkeerden leidend tot obsessies rond (veel) eten (zie ook Darnton 1986: pp.42 en 43).

Verskillende interpretaties

Sprookjes en andere volksverhalen uit Europa worden al sedert het eind van de achttiende eeuw vanuit verschillende disciplines bestudeerd (1). Afgezien van interpretaties binnen antroposofie en occulte stromingen, zijn er pogingen tot interpretatie gedaan vanuit verschillende wetenschappen.

Volkskundigen herkenden in bepaalde motieven oude

zedes zoals mensenoffers, kannibalisme en initiatieriten. Zij attendeerden op geloofsvoorstellingen als hekserij en toverij.

Psychoanalytici vatten figuren, gebeurtenissen en voorwerpen in sprookjes op als uitingen of symbolen van universele psychische processen. Freud zag sprookjes als expressie van onderdrukte, onbewuste impulsen die vooral van seksuele aard zijn. Navolgers duiden voorwerpen en dieren als geslachtsorganen en handelingen als onderdrukte seksuele lusten. Volgens Jung zijn sprookjes geen symbolen maar uitingen van een collectief onbewuste dat instinctmatig gebonden is. Hieruit komen bepaalde archetypen of oerbeelden voort die in sprookjes zijn terug te vinden.

Pedagogen voeren al lang discussies over het nut of de schade van sprookjes voor kinderen. Bettelheim (pp. 89, 90), die zich op de psychoanalyse baseert, meent dat sprookjes het psychologische rijpingsproces uitbeelden en kinderen behulpzaam zijn bij het oplossen van hun psychische problemen. De verhalen gaan over de integratie van id en ego/super-ego, vaak uitgebeeld als broertje en zusje, en over oplossing van oedipale problemen.

Een historisch-sociologische benadering, die de inhoud van sprookjes direct relateert aan de samenleving waarin zij functioneerden, wordt nog nauwelijks toegepast (2).

Interpretaties of speculaties?

Deze interpretaties lopen sterk uiteen. Niet alleen geven verschillende auteurs heel verschillende verklaringen van eenzelfde sprookje of sprookjesfragment, maar ook komt het voor dat eenzelfde auteur soms meerdere interpretaties tegelijk presenteert.

Roodkapje is op talloze manieren geïnterpreteerd: als symbool van de zonsverduistering of van de terugkeer van de dag na de nacht (het rode kapje dat in de buik van de wolf verdwijnt en later weer te voorschijn komt), als symbool van beteugeling van het id, als seksueel waarschuwingssprookje

(de wolf als verleider).

Bettelheim (pp.166-183) ziet de wolf niet alleen als de mannelijke verleider, maar ook als symbool voor het id van het meisje dat betuigd moet worden, als symbool voor de vader (maar de jager is ook de vader) en als de berende moeder. Roodkapjes ontmoeting met de wolf gaat, volgens hem, over de beheersing van haar oedipale conflicten. Darnton heeft met deze warboel van interpretaties van Bettelheim bijna "de draak gestoken", om het in sprookjestaal uit te drukken.

Ik zie het verhaal - te midden van vele andere soortgelijke verhalen, die meestal minder goed aflopen (zonder reddende jager) - primair als een waarschuwingssprookje in een tijd dat er in West-Europa nog vele wolven rondliepen. Zo werden in 1588 volgens oude archieven in het graafschap Oudenaerde (Vlaanderen) 30 volwassenen en 73 kinderen (in een jaar dus) door wolven gedood. Verschillende kinderen waren "verniet en gheheel opgegheten"; de jacht op wolven was intensief (Castelain 1979: p.54).

Wolven kwamen in de bosrijke streken van heel Europa voor; zij huisden in de regel in het diepst van de wouden. In strenge winters of door andere oorzaken verdreven, konden zij soms in roedels rondtrekkend dicht bij de dorpen komen en vee en mensen, vooral kinderen, aanvallen.

Wil men persé een tweede "betekenislaag" toekennen, dan ligt die in de betekenis die mensen destijds zelf aan wolven toekenden. Sommigen (Rumpf 1955 en Zipes) interpreteren de wolf van Roodkapje als weerwolf. Zij wijzen op de vele weerwolfprocessen uit de zestiende en zeventiende eeuw, waarbij mensen - overeenkomstig de heksenprocessen - werden beschuldigd en veroordeeld op verdenking in de gedaante van een wolf kinderen gedood en opgegeten te hebben. Er waren toen ook heftige discussies onder geleerden over de vraag of het om wolven of weerwolven ging. Sagen die over weerwolven gaan, beschrijven de aanval van de wolf, maar ook de herkenning van een mens als weerwolf (3).

Mijn stelling is dat sprookjes op zulk een uiteenlopende en speculatieve wijze geïnterpreteerd kunnen worden, omdat zij in het geheel niet meer aansluiten bij de levenswijze en voorstellingen van de moderne samenleving. Wanneer onderzoekers echter proberen het sprookje te plaatsen in de context van de agrarisch-ambachtelijke halffeodale samenleving waarin ze verteld en beluisterd werden, dan blijken de interpretaties sterk op elkaar te gelijken (Weber, Darnton, Clerkx).

De interpretaties van Bettelheim

Bettelheim beweert dat alles in sprookjes wordt uitgedrukt in symbolische termen (p.279). Sprookjes beschrijven niet de wereld zoals die is, zegt hij, zij hebben niets te maken met de externe wereld, maar alles met innerlijke processen (p.25). Ik zou willen zeggen: sprookjes hebben alles te maken met die externe wereld en daardoor met innerlijke processen.

Bettelheim meent dat sprookjes bestemd waren voor kinderen en bedoeld om hun rijpingsproces te bevorderen (pp.24, 52, 215, 216). Sprookjes werden echter eeuwenlang verteld door en voor volwassenen. Pas later ontwikkelden zij zich tot kinderlectuur (zie Richter en Merkel 1977).

Sprookjes, aldus Bettelheim, geven voorschriften die overeenstemmen met de beste psychologische inzichten (p.71 noot). Hoewel het heel goed mogelijk is dat sprookjes psychologische functies voor kinderen van onze tijd hebben, denk ik dat er iets anders aan de hand is. Bettelheim stelt vast wat de beste psychologische inzichten zijn en hij interpreteert de daartoe meest geschikte sprookjes zodanig dat ze ermee overeenstemmen.

Telkens weer is overduidelijk dat Bettelheim gespeend is van historisch inzicht (4). Zo meent hij bijvoorbeeld dat sprookjes nu nuttiger zijn voor kinderen dan in de tijd dat ze tot stand kwamen, want - zo zegt de auteur - in tegenstelling tot nu groeiden kinderen vroeger op binnen het veilige milieu van een grote familie of een goed geïnte-

greerde gemeenschap (p.11). Historici weten tegenwoordig dat dit milieu voor veel kinderen niet zo veilig en stabiel was.

Een ander punt is dat de seksuele duiding (zwaard is penis, schoen is vagina, rood is menstruatiebloed) wel eens anachronistisch zou kunnen zijn. In Freuds tijd en omgeving werd seksualiteit zo zeer verdrongen dat seksuele gevoelens zich onbewust aan allerlei symbolen hechtten. Freud maakte dit proces bewust en leerde anderen ook objecten als seksueel te zien. Maar eeuwen daarvoor waren in onverbloemde taal allerlei erotische verhalen en schuine moppen gangbare vertelstof, alleen hebben volkskundige verzamelaars die (als "te schunnig") niet genoteerd of gepubliceerd (5).

Deze kritiek op Bettelheim betekent niet dat ik psychologische verklaringen geheel afwijs, maar die moeten dan wel op een heel andere manier opgebouwd worden. Allereerst dienen we naar meer voor de hand liggende verklaringen te zoeken (die in de sociale geschiedenis ruim aanwezig zijn) en niet te snel thans onbegrijpelijke toestanden als symbool op te vatten. Verder mogen psychologische verklaringen niet losgemaakt worden van de sociale omstandigheden waarin mensen leefden, van situaties waarin mensen bedreigd waren en zich bedreigd voelden door reële en bovennatuurlijke gevaren (honger, plundering, wolf, toverij, hekserij) en waarin kinderen groot moesten worden in vaak onstabiele familieverhoudingen. Interessanter dan te zoeken naar allerlei seksuele symboliek in sprookjes zou het zijn om samenhang te zoeken tussen familieverhoudingen en persoonlijk gedrag van sprookjesfiguren; de zogenaamde objectrelationele richting van de psycho-analyse zou daarvoor een goede benaderingswijze kunnen vormen (Chodorow 1980). Onbedoeld geeft Bettelheim op verschillende plaatsen in zijn boek al een aanzet daartoe.

De historisch-sociologische methode

Hoe dicht verhaal en werkelijkheid bij elkaar kunnen liggen toont het volgende voorbeeld.

Er was eens een jonge boer en die was het zat om voor zijn oude vader te zorgen. Hij vatte het plan op om een veevoederbak van hout te maken, waarin hij zijn vader het eten wilde voorzetten, om hem te vernederen. Terwijl hij bezig was die bak te maken, kwam zijn kleine zoontje voorbij en die vroeg hem wat hij deed. Toen hij hoorde dat zijn vader een trog maakte voor zijn grootvader, zei hij: O vader, ik zal voor jou ook zo'n trog maken als je oud bent.

Dit verhaal is een sage (6). Het volgende verhaal is afkomstig uit een verslag dat een Duitse priester in 1783 maakte over de toestand van de oude mensen in zijn parochie.

Er was eens een oude man en die woonde samen met zijn dochter en schoonzoon op een kleine boerderij. Hij werd zo verwaarloosd door zijn kinderen dat de gravin, die dat ter ore kwam, naar de boerderij toeging en de oude man meenam en hem naar zijn andere zoon bracht die wat verderop woonde.

Beide verhalen zijn opgenomen in een artikel van Gaunt in een gezinshistorische bundel (Mitterauer en Sieder 1982: pp.164, 165). Dat artikel handelt over problemen van oude mensen in familieboerderijen; problemen die voortkwamen uit de gewoonte in sommige streken om tijdens het leven afstand te doen van het bezit ten gunste van een introuwende zoon of dochter in ruil voor het recht op verzorging tot de dood. Deze afspraak werd in een contract vastgelegd. Het systeem werkte in de regel vrij soepel, behalve als de opbrengst van de boerderij niet in evenwicht was met het aantal afhankelijke personen. Dan konden dergelijke problemen ontstaan. Opmerkelijk is dat gezinshistorici op deze wijze aangeven dat volksverhalen aansluiten bij de sociale werkelijkheid.

Kunnen sprookjes ons iets vertellen over familie-verhoudingen in vroeger eeuwen en dan vooral van de lagere standen over wie wij het minste weten? Naar mijn stellige overtuiging kan dat wel, omdat ik meen dat sprookjes deel uitmaken van een voorbijgevoerde werkelijkheid. Ik wil ze dan ook bestuderen vanuit een historisch-sociologische benadering.

In sprookjes is veel terug te vinden van oude levenswijzen (*geleefde werkelijkheid*), van volksgeloof (*geloofde werkelijkheid*) en van wensen van "gewone" mensen (*gewenste werkelijkheid*) (Clerkx 1984).

Met *geleefde werkelijkheid* bedoel ik de bestaanswijze in een pre-industriële samenleving die in de sprookjes is terug te vinden. De verhalen gaan over mensen die direct of indirect sterk afhankelijk waren van de opbrengst van de grond, die hun levensonderhoud moesten "ontworstelen aan een weerbarstige omgeving" (Wichers p.53). Ze gaan over boeren en landarbeiders, molenaars en hout-hakkers, smeden en schoenlappers. Hun vrouwen werkten mee in het bedrijf, daarnaast bakten ze brood, kookten en sponnen, sprokkelden hout, zorgden voor geit en kinderen. "Honger en gebrek waren regelmaat bij plagen die gewas, mens of dier troffen" (Wichers p.53). De sterfte was groot en de wezen waren talrijk.

Wie het thuis niet meer redden kon, moest er op uit trekken. Die moest de gevaarlijke wereld in, waar rovers en wolven de omtrek onveilig maakten. Niet alleen kooplui en handwerksgezellen trokken rond, maar ook bedelaars, zwervers, afgedankte huursoldaten en uitgestotenen. De scheiding tussen het dorp en de wereld daarbuiten was groot (Wichers pp.95, 96).

Daarnaast worden mensen uitgebeeld die rijk zijn. Ze bezitten grond, wonen in een paleis en eten elke dag feestmaaltijden. Ze worden meestal aangeduid als koning en koningin, maar in hun gedrag lijken ze meer op grote boeren of grondbezitters, hoogstens graven of hertogen die er in deze half-feodale tijd in Europa te kust en te keur waren. Het verschil in bestaanswijze was groot, maar arm en rijk ontmoetten elkaar wel. "Koningen" reden langs de boerderij en een boerenmeisje ging dienen aan het hof.

De *geloofde werkelijkheid* in sprookjes bestaat uit de geloofsvoorstellingen van de mensen die toen leefden. Het geloof in toverij was algemeen, zowel toverij met goede als met kwade bedoelingen.

Men dacht dat het mogelijk was mens en vee ziek of dood te toveren. Onvruchtbaarheid werd aan toverij toegeschreven, evenals ziekte en sterfte onder kinderen. Ook als bijvoorbeeld de melk bedorven was of de bereiding van de kaas mislukte dacht men soms aan toverij. Vermoedde men dat schadelijke toverij in het spel was, dan trachtte men het kwaad te bezweren met onttovering. Soms probeerde het slachtoffer dat zelf, of dit nam een duivelbanner in de arm. Ook probeerde men degene die van toverij beschuldigd werd te dwingen de betovering op te heffen. Zij die aan tovenarij waren schuldig bevonden, werden berecht en veroordeeld. Ze werden verbrand of gewurgd. Beschuldigers en verdachten kwamen doorgaans uit dezelfde lage sociale standen en uit hetzelfde dorp. De processen zijn in Nederland in de zeventiende eeuw gestopt, maar het geloof bleef nog lang bestaan (De Blécourt en Gijswijt-Hofstra). De verhalen over toverij in sprookjes sluiten sterk aan bij die welke uit oude archieven over rechtsspraak worden verkregen.

Men geloofde ook dat tovenaars en tovenaressen zich konden veranderen in een kat of haas of (weer)wolf. Daarnaast bestond er een wijd verbreid geloof in allerlei geesten en vreemde wezens, zoals dwergen, vuurmannen, nachtmerries en terugkerende doden, die vreemde gebeurtenissen en angstige gevoelens verklaarden. De sprookjeswereld is vol van betovering en onttovering en van hulpgevende of dwarsbomende vreemde figuren. De verhalen nemen daarbij de geloofde werkelijkheid van alledag in zich op. Soms gaat de fantasie in het verhaal nog verder.

Onder *gewenste werkelijkheid* versta ik wat mensen wensten als oplossing voor de problemen voortkomend uit het benarde bestaan en angstige geloof. Voor hongerigen was dat eten, voor armen rijkdom, voor zieken beterschap, voor betoverden onttovering, voor de zwerver een plaats in de samenleving.

Sprookjes hadden destijds een duidelijke functie in het leven, wat blijkt uit de vertelsituatie. Volksverhalen werden verteld in de laagste sociale lagen, onder boeren, landarbeiders en rondtrekkende

personen. Zij werden verteld door volwassenen aan volwassenen en soms waren daar kinderen bij.

In de entree-situaties van sprookjes zijn "problemen van het menselijk samenleven" (Goudsblom) tussen mensen te herkennen. In de regel gaat het daarbij om dezelfde categorie mensen die de sprookjes vertelden en beluisterden. De probleemsituaties in het begin van het verhaal hangen nauw samen met afhangelijkheid van de natuur, angst voor het bovennatuurlijke en met dwingende maatschappelijke structuren. In de fantasie van het sprookje kan het gewenste bereikt worden (Clerkx 1984).

De betekenis van sprookjes-inhouden kunnen we pas begrijpen als we die direct betrekken op de samenleving van toen en op de opvattingen, angsten en wensen van toen.

De bestudeerde sprookjes

Sprookjes behoren tot de vertelde volksverhalen, die tijdens hun mondelinge overlevering betrekkelijk constant bleven in vorm en inhoud. Behalve sprookjes zijn er nog fabels, legenden, sagen en kluchten. Ik beperk mij tot sprookjes. Zij onderscheiden zich in vorm en inhoud van andere soorten verhalen (Lüthi 1962). Een kenmerk is dat het sprookje problematisch begint en goed afloopt: het probleem wordt opgelost.

Van het vertellen van sprookjes in de westerse cultuur wordt reeds melding gemaakt in de oudheid. Zij zijn te vinden in bundels preken en verhalen vanaf de Middeleeuwen. Hoewel sommige verhalen terug te leiden zijn tot een ver verleden, wordt aangenomen dat de meeste volksverhalen zijn ontstaan en werden verteld in de periode vanaf de Middeleeuwen tot de moderne tijd. Deze onduidelijkheid in de tijdsaanduiding mag echter geen belemmering zijn voor dit onderzoek. De periode van de vijftiende tot de negentiende eeuw wordt gezien als een periode van sociale stagnatie: "l'histoire immobile" (Darnton 1986: p.30), die ook voor onze contreien wordt aangenomen (Wichers 1965: p.51). Al is dit vermoedelijk te sterk uitgedrukt, zeker

is wel dat in die periode de veranderingen in de levenswijze van het volk zeer langzaam verliepen.

Hoewel ik ben begonnen met de analyse van verhalen uit de Nederlandse en Vlaamse sprookjesverzamelingen (Sinnighe 1943, De Meyer 1968), die rond 1900 werden genoteerd, heb ik deze later uitgebreid tot die uit het West-Europese cultuurgebied. Dit had twee redenen: ten eerste is het mogelijk dieper in het verleden te komen via de Grimm-verzameling. Deze werd genoteerd rond 1800 en vervolgens grondig bestudeerd en geanalyseerd (Bolte en Polivka) en vergeleken met de handschriften (Röllerke). Zo kan men verzamelingen (Basile 1635, Montanus 1560) op het spoor komen van nog oudere versies. Ten tweede werd het daardoor mogelijk verband te leggen met historische familieverhoudingen in West-Europa. Dit is gunstig, omdat er in de gezinsgeschiedenis meer bekend is over Frankrijk en Duitsland dan over Nederland en Vlaanderen.

De uit mondelinge overlevering opgetekende en verzamelde sprookjes en andere volksverhalen werden door volkskundigen gerubriceerd en onderverdeeld in motieven (Aarne en Thompson 1961, Thompson 1955). Alle varianten van een verhaal zijn vermeld en alle bekende bronnen aangegeven. Er zijn monografieën verschenen, gewijd aan de honderden versies van een sprookje, bijvoorbeeld van Sneeuwwitje, Assepoes of Roodkapje.

Ten behoeve van het onderzoek heb ik de sprookjes ingedeeld in: verhalen waarin geen mensen voorkomen; verhalen over mensen die niet met elkaar verwant zijn; verhalen over mensen die wel met elkaar verwant zijn. Van de ongeveer 125 sprookjestypen die over mensen gaan, gaat ongeveer tweederde over familieverhoudingen.

Ik beschrijf hoe in de onderzochte sprookjes de relaties zijn en hoe die zich ontwikkelen: beginsituatie, probleem, handeling en oplossing. Daarbij is het opmerkelijk dat binnen een bepaalde relatie sommige thema's steevast terugkomen. Vervolgens ga ik in de gezinshistorische literatuur na wat er over die relatie bekend is en of ik een verklaring kan vinden voor de in de sprookjes

gevonden problematiek. Ik benader de geschiedenis met vragen vanuit de sprookjes. Vaak vind ik die antwoorden in de zin van een grote overeenkomst tussen beide, soms geeft de wetenschap geen antwoord, maar een echte tegenspraak tussen sprookjesthematiek en gezinsgeschiedenis ben ik weinig tegengekomen.

Tot slot vraag ik me af of de bestudeerde sprookjes ons nieuwe informatie kunnen geven over de aard van de familierelaties in vroeger tijd.

Gezinsgeschiedenis en familieverhoudingen in sprookjes

Gezinsgeschiedenis is een nog jonge tak van wetenschap; ze is in de jaren vijftig van start gegaan (Anderson 1980). Eerder bestonden er wel theorieën over de ontwikkeling van grootfamilie naar kerngezin en dergelijke, maar die waren enigszins speculatief.

Het grondige werk begon met de demografen die heel nauwkeurig samenstelling en grootte van huishoudens wisten na te gaan, waaruit onder andere het West-Europese voorindustriële patroon te voorschijn kwam van laat huwen, weinig kinderen en veel ongehuwden.

Een andere stroming binnen de gezinsgeschiedenis was de "sentimental approach" die een toenemende emotionalisering van de gezinsrelaties vanaf een bepaalde periode (na de Middeleeuwen of vanaf de achttiende eeuw) meende te kunnen vaststellen.

De jongste tak is de huishoudeconomische. Deze weet op grond van testamenten, contracten en andere documenten een samenhang tussen bestaanswijze en gezinsstructuur te kunnen aangeven. Tijdens het onderzoek heb ik gemerkt dat vooral de laatste benadering gegevens oplevert die in grote mate corresponderen met situaties in sprookjes.

De relaties die in sprookjes het meeste voorkomen en waarin zich duidelijke patronen aftekenen zijn die tussen vader en zoon, vader en dochter, moe-

der en dochter, moeder en zoon, vader en schoonzoon, moeder en schoondochter, stiefmoeder en stiefdochter, tussen broers, tussen zusters en tussen broer en zuster.

De verhalen gaan het gezin dus nauwelijks te buiten. Er komen vrijwel geen andere verwanten in het verhaal voor. Wel begint een verhaal vaak met het gezin van oriëntatie en eindigt met het gezin van procreatie. Dit sluit aan bij de conclusie van Goody (1983) die op grond van vergelijking tussen historische familieverhoudingen in Europa en die in Afrika stelt dat het westerse gezin eeuwenlang monogaam en bilateraal was met het echtpaar en de kinderen als kern, dat het huishouden belangrijker was dan de grotere verwantengroep en dat het huishouden weinig andere personen omvatte dan de gezinsleden. Hij constateert wel verschillen naar stand en bestaanswijze. Hoe armer des te kleiner het huishouden en des te minder anderen erin zijn opgenomen, hoe rijker hoe meer de patrilineaire familie een rol speelt.

Het huwelijk is in veel handelingsverlopen binnen sprookjes een uitermate gewenst einddoel dat vaak gepaard gaat met de verwerving van rijkdom. Hoewel er verhalen zijn die geliefden of echtgenoten als hoofdthema hebben, die elkaar zoeken en naar elkaar verlangen, is het huwelijk in de meeste sprookjes een beloning die veiligheid en bestaanszekerheid biedt en die pas na ontberingen en beproevingen bereikt wordt. Denk aan het verhaal van de arme gezelschap die de wereld intrekt, zijn geluk beproeft en tenslotte de prinses huwt en een half koninkrijk erft. De ouders van de prinses werpen vaak hindernissen op: de vader eist van zijn aanstaande schoonzoon dat hij drie moeilijke proeven aflegt; de moeder van een huwende zoon heeft vaak heel wat commentaar op haar aanstaande schoondochter.

Uit de gezinshistorische literatuur blijkt dat het huwelijk in het pre-industriële verleden een erg belangrijk en schaars goed was. Wichers (1965: p.87) spreekt in dit verband van het huwelijk als "grote prijs". Lang niet iedereen kon trouwen en een gezin stichten als hij of zij dat wilde. In

de boerderij of de molen kon meestal slechts één zoon of dochter introuwen en het bedrijf overnemen. Was het een bedrijf van enige omvang dan konden de niet-huwende broers en zusters er blijven wonen en werken, was het een arm bedoeinkje dan moesten ze eruit trekken, soms voorzien van een erfdeel of bruidsschat met een kleine kans op een huwelijk en een grote kans te verpauperen. Niet-huwende zoons en dochters werden soms ingekocht in een klooster (Goody, Thirsk en Thompson 1976).

In het nu volgende deel wil ik de gezinshistorische benadering gaan toepassen op de relatie tussen broers, tussen zusters en tussen broers en zusters. Daartoe bespreek ik eerst alle sprookjestypen en -fragmenten over deze relaties die in West-Europa bekend zijn.

Broers

Er zijn verhalen over drie broers en over twee broers die nogal van karakter verschillen. Daarom zal ik ze hier afzonderlijk behandelen.

Drie broers hebben in sprookjes vaker een slechte dan een goede relatie met elkaar. Meestal begint het verhaal met een vader die drie zonen heeft.

De koning wil zijn troon geven aan de meest vindingrijke van zijn drie zonen. Daartoe legt hij hun drie taken op. De jongste slaagt daarin het beste, zij het meestal met bovennatuurlijke hulp. De oudere broers onderschatten de jongste; zij menen dat hij onnozel, achterlijk of kinderlijk is. Daarom spannen zij zich ook minder in (7).

Soms wil de vader dat zijn zonen hem een dienst bewijzen, bijvoorbeeld door de gouden vogel te vangen (8), of hem "het levenswater" te brengen. In dit laatste verhaal, dat wijd verbreid en oud is, ligt een koning op sterven en zijn drie bedroefde zoons gaan op pad om het levenswater te zoeken. De oudsten doen dat in de hoop dat zij ter beloning het rijk zullen erven en de jongste doet het uit liefde voor zijn vader. De jongste

krijgt bovennatuurlijke hulp wegens zijn vriendelijk karakter en vindt het gezochte (9).

In een ander type verhalen ligt het doel van de handeling elders. Er is een arme man (houthakker, boer) met drie zonen. Ze moeten het huis uit vanwege de armoede om elders hun geluk te beproeven. Zij vernemen dat de koning een enig kind heeft, een dochter, die ziek is of niet kan lachen. Wie haar beter maakt of aan het lachen krijgt, mag met haar trouwen. Wat er ook gebeuren moet, het lukt de jongste altijd en de oudsten zitten eraan naast (10).

Soms wordt het handelingsverloop verlengd en dramatischer doordat de jongste vals beschuldigd wordt door zijn oudere broers, waardoor hij in ongenade valt bij zijn vader. En dat terwijl de jongste zijn broers toch tevoren uit de gevaarlijkste situaties, zelfs van de galg, heeft gered. De jongste wordt altijd gerehabiliteerd en de oudere broers gestraft (11).

Naast deze veelvoorkomende verhalen over rivaliteit tussen drie broers en de overwinning van de jongste bestaan er ook enkele over drie of vier samenwerkende broers. Het gaat om de zonen van een arme man. Hij heeft hun niets na te laten en drukt hen daarom op het hart een handwerk te leren. Dat doen ze en elk raakt volleerd in zijn vak. Door samen te werken en ieder zijn eigen kundigheid te gebruiken, slagen zij er in een prinses van de draak te bevrijden. Haar vader wil haar als beloning uithuwelijken aan de "beste" broer. Pas nu kibbelen ze om uit te maken wie de beste is, maar de strijd wordt niet menens. De koning besluit dan zijn dochter aan geen van hen te geven; in plaats daarvan geeft hij aan "elk van hen een half koninkrijk, en ze leefden met hun vader in geluk en vrede(...)" (12).

Het verhaal komt al bij Basile voor (13) en begint met hetzelfde probleem: "Da er sie nicht ernähren kann, so spricht er zu ihnen: 'Geht in die Welt und lernt irgend eine Kunst'". Het eindigt echter anders. De prinses mag kiezen met welke broer ze zal trouwen. Dan kiest ze de vader omdat deze

zulke volleerde zoons heeft voortgebracht.

In enkele Groningse versies wordt het probleem weer anders opgelost. Weliswaar wint de jongste en trouwt hij met de dochter van de "borg", maar hij laat zijn vader en beide broers overkomen. Zij bleven bij elkaar wonen "en als ze niet dood zijn, dan wonen ze nog bij elkaar" (14).

Soms is de vader weliswaar arm, maar bezit hij toch een huisje. Zijn zonen stuurt hij de wereld in om een handwerk te leren en wie het beste meesterstuk maakt, zal het huis krijgen. De jongste slaagt in deze opdracht, maar ze besluiten toch gezamenlijk in het huis te gaan wonen en er hun handwerk uit te oefenen, "zoals ze elkaar tevoren al hadden beloofd" (15).

Bekend is de samenwerking tussen Klein Duimpje en zijn broers. Zeven broertjes zijn in het bos achtergelaten en de kleinste slooft zich uit om allen te redden. Het is echter een uitzonderlijk verhaal, want het is door Perrault samengesteld uit de verhalen van "Duimpje", een enig kind zo groot als een duim dat bonte avonturen beleeft en het Hans en Grietje verhaal (16).

Tussen *twee broers* bestaat in de verhalen meestal een zeer goede relatie. Daarover gaat "De trouwe Johannes". In sommige versies van dit verhaal gaat het om de trouw tussen knecht en heer, zoals in het verhaal van Grimm, maar meestal gaat het om twee broers. De held wenst de prinses te zoeken, op wie hij via een beeltenis verliefd is geworden. Zij bevindt zich echter op een plek die ver weg en moeilijk bereikbaar is. Op weg naar haar toe weet zijn broer het grootste gevaar af te wenden, maar zijn gedrag wordt verkeerd begrepen en hij wordt van kwade bedoelingen verdacht. Hij sterft of verandert in steen. Als de held ten lange leste inziet dat hij zijn broer verkeerd heeft beoordeeld, wil hij het liefste dat hij bezit offeren om hem weer tot leven te wekken en dat zijn zijn kinderen. Het offer is niet nodig of de kinderen worden weer levend na gedood te zijn. De broers worden tenslotte herenigd (17).

Beroemd en wijd verbreid is het verhaal van de tweelingbroers, dat begint met hun wonderbaarlijke geboorte en de grote gelijkenis van uiterlijk. Tegelijk met hen groeien twee bloemen als levens-tekens. Als de jongens groot zijn, willen zij de wijde wereld in. Eerst gaat de ene weg, terwijl de andere nog bij zijn vader blijft. Aan het levensteken kan de thuisblijvende broer zien, hoe de ander het maakt. Verwelkt de bloem, dan is hij in gevaar. Eerst gaat het hem goed, hij trouwt, maar dan komt hij in de macht van een heks die hem betovert. De broer die thuis was gebleven, ziet de bloem verwelken. Spoor-slags rijdt hij weg om hem te helpen. Hij weet de heks te bewegen de betovering te verbreken. De broers "waren overgelukkig dat ze elkaar weer zagen, kusten elkaar en reden samen het bos weer uit" (18).

In dit verhaal is vaak ook nog het motief opgenomen van de onschuldig veroordeelde broer. Als de tweede broer wegrijdt omdat hij aan het levens-teken ziet dat de eerste in gevaar is, komt hij bij diens vrouw. Deze houdt hem voor haar echtgenoot wegens de gelijkenis. Hij laat haar in die waan, maar als ze 's nachts gaan slapen, legt hij een zwaard tussen hen in en raakt hij haar niet aan. Ook hij gaat zijn broer zoeken en weet die te verlossen. Zodra deze verneemt dat zijn broer bij zijn vrouw sliep, ontsteekt hij in woede en doodt zijn broer. Direct daarop krijgt hij berouw en de broer komt weer tot leven. Thuisgekomen vraagt zijn vrouw hem voor ze gaan slapen, waarom hij de vorige nacht een zwaard tussen hen in legde. "Toen begreep hij hoe trouw zijn broer was geweest" (19).

Ranke (1934) neemt aan dat het verhaal van grote ouderdom is. Hij vond ruim duizend versies. Basile heeft in zijn zeventiende eeuwse bundel al verhalen van broers die niet van elkaar willen scheiden of waarin de een de ander te hulp schiet, als het levensteken de noodzaak daartoe aangeeft. "Die beiden wachsen zusammen auf und haben einander so lieb, dasz sie nicht voneinander zu trennen sind" (20).

Verhalen over drie broers komen vaak voor. Het probleem dat om een oplossing vraagt, bevindt zich in het ouderlijk gezin en wordt meestal door de vader gepresenteerd. Het heeft meestal te maken met erfenis van bezit of (troon)opvolging. Wie van de zoons is de beste? Een enkele keer is het probleem van affectieve aard: wie brengt de vader het levenswater? Er is geen samenwerking tussen de broers. We zien de gebeurtenissen door de ogen van de jongste die benadeeld is.

Slechts in enkele verhaaltypen is samenwerking tussen drie of meer broers mogelijk. Meestal is er dan niets te erven in het ouderlijk gezin. Zij moeten dan door vakbekwaamheid hun bestaan opbouwen of elders via een huwelijk bezit vinden. Het komt tot samenwerking en soms ook tot samenwonen.

Zijn er twee broers dan is hun relatie in verhalen vaker goed dan slecht. Broedertrouw en wederzijdse opoffering komen uitsluitend in verhalen over twee broers voor.

Zusters

Gaan zusters in sprookjes vriendelijker met elkaar om dan broers? Ook hier kennen we het verhaal van de drie zusters die elkaar dwars zitten, maar niet zo stereotiep als bij de drie broers het geval is.

Drie zusjes krijgen na elkaar van hun moeder de opdracht eten te brengen naar vader die in het bos werkt. Daarbij raken zij verdwaald en ontmoeten ze een oude man. Het zusje dat vriendelijk is tegen de oude man, en dat is weer de jongste, wordt beloond en de onvriendelijken worden gestraft (21).

Dit sprookje is verwant aan het type verhaal, dat we kennen als "Vrouw Holle" (22). Een moeder heeft twee dochters: een luie en een ijverige. Een bo-vennatuurlijke figuur beloont het goede kind en straft het stoute. Dit verhaal is wijd verbreid. Roberts (1958) vond ongeveer 900 versies in heel Europa en daarbuiten. In deze verhalen benadelen

de zusjes elkaar niet, al is er enige afgunst in het spel door de beloning die het beste gedrag oplevert.

Rivaliteit is wel duidelijk aanwezig in "De drie veugelkens" waarin drie zusters van boerenafkomst alledrie graag met een "koninkje" willen trouwen. Eén lukt dat, al direct aan het begin van het verhaal. De beide andere zusters sluiten een huwelijk van lager stand. Ze zijn het meest jaloers omdat de zuster-koningin wèl en zij geen kinderen krijgen. Ze nemen de kinderen van hun zuster direct na de geboorte weg en vervangen die door jonge dieren. De koningin belandt in de kerker. Uiteindelijk wordt ze gerehabiliteerd, komen de kinderen terug en worden de jaloerse zusters verbrand (23).

In het geval van "Eenoogje, Twee-oogje en Drie-oogje" wordt Twee-oogje niet alleen door haar moeder, maar ook door haar zusjes geplaagd en dat alleen omdat ze zo gewoon is. De prins verkiest op den duur toch Twee-oogje. Deze is echter niet haatdragend en zorgt later goed voor haar zusters, zodat deze berouw krijgen (24).

In het verhaal "Als het zout", dat Shakespeare in zijn King Lear uitwerkte, moeten drie zusters zeggen hoeveel zij van hun vader houden. Als de jongste dochter zegt "meer dan van het zout" verstoort de vader haar, hoewel ze hem het meest bemint. Pas nadat hij door haar toedoen een maaltijd zonder zout krijgt voorgezet, komt hij tot inzicht. In dit verhaal, waarin toch rivaliteit om de liefde van de vader aangegeven wordt, handelt het verhaal verder niet om de relatie tussen de zusters (25).

Er bestaat ook een type verhaal, waarin onderlinge hulp voorkomt. Als van de drie zusjes twee in de macht van een heksenmeester zijn, gaat het jongste (en slimste) zusje op pad en weet het eerste en tweede te verlossen, terwijl zij ook macht over de heksenmeester verkrijgt (26).

Gaat het om stiefzusjes dan is er altijd naijver en pesterij. De eigen dochters van de stiefmoeder behandelen hun stiefzusje als een voetveeg. De

problematiek wordt vrijwel steeds in gang gezet door de stiefmoeder die haar eigen dochter of dochters wil bevoordelen. Als de stiefdochter een goed huwelijk gaat sluiten, weet zij deze op het laatste moment voor de huwelijkssluiting te verwisselen voor haar eigen dochter, of zij doet dat op een later moment als de stiefdochter van een kind is bevallen. Het is een wijd verbreid motief dat niet alleen in de verhalen van Grimm voorkomt (27).

Het is de stiefmoeder die al deze plannen bekookstooft; het gaat in de verhalen zelden van haar dochters zelf uit, al kunnen die wel zeuren. Als in "De zwarte en de witte bruid" de stiefdochter een goed huwelijk sluit, zegt de dochter tegen haar moeder: "Wat helpen al uw toverkunsten nu, als u me toch zo'n geluk niet kunt geven?" "Wees maar stil" antwoordt de moeder, "ik zal 't jou wel bezorgen". De dochter helpt wel mee haar stiefzuster in het ongeluk te storten.

Al is er in de verhalen waarin zusters een rol spelen soms enige onderlinge hulp te bespeuren, toch wordt de relatie overwegend gekenmerkt door lichte tot sterke afgunst. Deze wordt opgewekt door de beloning door de moeder of een ander vrouws persoon van het goede gedrag, vooral door ijver, gehoorzaamheid en vriendelijkheid, door het goede huwelijk en de geboorte van kinderen. Er wordt niet, zoals bij de broers, tussen de zusters gewedijverd om raadsels op te lossen of monsters te verslaan. De verhoudingen zijn uitgesproken slecht als het om stiefzusters gaat. Daarbij wordt de stiefdochter met opzet benadeeld door de stiefmoeder die haar eigen dochter wil bevoordelen. Het valt op dat er geen verhalen zijn die handelen over stiefbroers.

Broers en zusters

De relatie tussen broer en zuster in sprookjes heeft grote saamhorigheid en opofferingsgezindheid als kenmerk. De verhalen zijn te verdelen in "broer helpt zusters", "zuster helpt broers" en

"zus en broer in dezelfde situatie".

De broer die zich inzet voor zijn zusters die in moeilijkheden verkeren, is een situatie die meer-malen voorkomt in sprookjes. De zusters zijn in de macht van een tovenaar, heksenmeester, weerwolf of moordenaar, soms is een van de zusters met deze figuur getrouwd. De broer of broers komen hen verlossen, soms met hulp van "dankbare dieren" of tovermiddelen, maar ook wel op eigen kracht te vuur en te zwaard.

Dit thema komt al in vroege verhalen voor. Basile (1634-36) vertelt dat drie zusters tegen de zin van hun vader huwen met drie in dieren betoverde prinsesjes die de meisjes meenemen. Die prinsesjes zelf zijn niet slecht, maar wel de tovenaar in wiens macht zij verkeren. Hun broer gaat hen verlossen, zij het vooral op aandringen van zijn moeder en terwijl hij voornamelijk uit is op eigen gewin (een prinses), waarbij hij de hulp van de "dier-zwagers" goed kan gebruiken. Als de toverkracht verbroken is, haasten de vier paren zich naar hun ouders terug (28).

We herkennen het thema ook in "Blauwbaard" uit de sprookjes van Moeder de Gans van Perrault (1697). Als de vrouw op het punt staat door haar man Blauwbaard gedood te worden, probeert zij tijd te winnen. Zij vraagt aan haar zuster, die uitkijkt vanuit het torenvenster "Zuster Anna, ziet gij nog niets komen?" Eerst ziet Anna niets, dan een stofwolk op de weg die aanstormende ruiters omhult. Als Blauwbaard al met een mes in de opgeheven hand klaar staat om toe te slaan, stormen de beide broers binnen, doden de snoodaard met hun zwaard en bevrijden hun zusters. In dit verhaal van Perrault komen de broers toevallig langs, in tegenstelling tot andere versies van dit in Europa wijd verbreide verhaal (29).

Als meerdere broers er op uittrekken voor de bevrijding van hun zusters, kan er weer onmin tussen de broers ontstaan. De jongste wordt dan weer de held, zoals in een Vlaamse versie. Soms gaat de toekomstige bruidegom van de zuster uiteindelijk

met de eer strijken, maar dan toch nadat de broer de tovenaar heeft gedood, zoals in "De glazen kist" (30).

De omgekeerde situatie komt ook voor: *de zuster helpt haar broers*. Dan verkeren de broers in nood en komt de zuster te hulp. Het verhaal is oud en wijd verbreid en komt in vele versies voor. Zeven of twaalf broers zijn betoverd, meestal door een verwensing van hun eigen ouders. Zij zijn veranderd in kraaien, raven of zwanen. De verwensing hangt samen met de komst van het jongste kind en dat is een meisje. Als het meisje groot is en van het lot van haar broers hoort, stelt ze alles in het werk om hen te vinden en te verlossen. Dit kan ze slechts tot stand brengen door zeven jaren te zwijgen. In die tijd moet ze veel onrecht verduren en kan zij zich niet van laster vrijspreken. Als ze - valselyk beschuldigd - al op het schavot staat, komen de raven of zwanen haar redden. Op hetzelfde moment is de betovering verbroken. De broers in mensengestalte bevrijden hun zuster (31).

Opvallend is dat de zuster de bevrijding van haar broers bewerkstelligt door geduldig gedragen lijden, terwijl de broer ten behoeve van zijn zusters in actie is en zelfs grote daden verricht om het doel te bereiken. Toch is er ook een versie binnen dit type, namelijk het verhaal van Grimm 25 "De zeven raven", waarin het meisje met tegenwerking van zon en maan, maar met hulp van de sterren de glazen berg weet te bedwingen, waarin haar broers zijn opgesloten. Ook hier een offer: ze snijdt zich een pink af om de poort te kunnen openen. Dit verhaal eindigt in het handschrift van Jacob Grimm eveneens met de hereniging (32), waaraan Wilhelm Grimm toevoegde: "Ze kusten elkaar verheugd en trokken juichend naar huis".

In een heel oude versie (van ongeveer 1190) is het zusje actief in de "Sage van de zwanenridder". Mede door haar optreden worden zowel de broers, als hun moeder en zichzelf gered (33).

Soms verkeren *broer en zus in dezelfde netelige*

situatie. Het gaat dan altijd om één broer en één zus. Dit is bijvoorbeeld het geval in het wijd verbreide verhaal van "Hans en Grietje", in Vlaanderen "Janneke en Mieke" geheten, die alleen in een groot, donker bos zijn achtergelaten. Zij helpen elkaar: Hans door steentjes te strooien om de weg terug te vinden en door Grietje op te beuren. "Da fang das Schwesterchen an gar sehr zu weinen, das Brüderchen tröstete es aber und nahm es an die Hand" (34). Later in het verhaal is Grietje de heldhaftigste. Zij weet de heks in het vuur van de oven te stoppen, wat voor haar en Hans bestemd was.

In een ander verhaal ontvluchten broer en zus het gevaar. De zuster weet een goed huwelijk te sluiten, maar dan vindt "bruidsverwisseling" plaats: een andere vrouw neemt haar plaats in en zij wordt in een dier omgetoverd. De broer weet de misdaad aan het licht te brengen, zijn zuster te verlossen en aan haar man terug te geven (35). In het handschrift van Jacob Grimm sterft aan het einde van een soortgelijk verhaal de (goedhartige) echtgenoot van de zuster. "Bruder u. Schwester aber führten ein ruhiges Leben bis an ihr Gottseliges Ende" (36).

Het volgende verhaal eindigt net zo. Het is een verhaal van trouw aan elkaar met een boventoon van zorg van de zuster voor de broer. "Broertje en zusje" in de bundel van Grimm is een in Europa wijd verbreid verhaal. Broertje en zusje zijn weggebracht naar het bos en alsof dat nog niet genoeg is, wordt het broertje omgetoverd in een hertje of ander liefvallig dier. Ze wonen samen in een hutje en zusje zorgt voor het dier totdat de koning komt jagen in het bos. Deze achtervolgt het hert en vindt het meisje. Hij wil met het meisje trouwen. Dit stemt toe, mits het hertje gespaard blijft en met haar mee mag. Het meisje ondervindt na de huwelijksluiting veel narigheid. Als de boosdoener uiteindelijk is gestraft, verandert het hertje weer in de broer. Ondanks het feit dat de zuster nu (gelukkig) getrouwd is, eindigt het verhaal toch met de woorden "Zuster en broer leefden gelukkig tesamen tot het eind van hun leven" (37).

Strijd tussen broer en zuster komt in de verhalen niet voor. Slechts een maal merkte ik dat stiefbroer en stiefzuster tegenover elkaar staan, zij het niet rechtstreeks. De stiefbroer steunt zijn zuster (!) in haar conflict met de stiefzuster.

De positieve relatie tussen broer en zuster is zelfs zo sterk dat ze de stiefverhouding kan overstijgen. In het beruchte verhaal "Van de wakelboom" vermoordt de stiefmoeder haar stiefzoontje, kookt het en zet het de vader als maaltijd voor zonder dat deze het beseft (38). De eigen dochter van de stiefmoeder, dus het stiefzusje van het slachtoffer, verzamelt de botjes en legt die bij elkaar. Daaruit ontstaat een vogel. Bij de dood van de stiefmoeder verandert de vogel weer in de jongen. Het verhaal is wijd verbreid vooral in Noordoost-Europa en komt ook in Vlaamse versies voor. Hoewel het thema van de bijeengelegde botjes en de daarop volgende herleving oud is, is er nog geen versie van dit verhaal gevonden in bronnen voor 1800 (Belgrader 1980).

De enige conflictstof die in de broer-zuster relatie in sprookjes is te vinden, ontstaat als de broer incestueuze verlangens ten aanzien van zijn zuster koestert, die deze afwijst en waarom zij zelfs op de vlucht slaat. Het is een versie van het veel vaker voorkomende verhaal van de incestueuze vader, waartoe "Bontepels" van Grimm en "Ezelsvel" van Perrault behoren. Cox stelde vast dat van de 207 door haar verzamelde versies slechts in twee gevallen sprake is van een broer-zuster relatie (39).

De relatie tussen broers en zusters in sprookjes is dus nagenoeg vrij van conflicten. Zij reageren op problemen die vanuit andere familierelaties komen, voornamelijk die met hun ouders of stiefouders, en staan elkaar bij de oplossing daarvan bij. Soms kunnen hun ouders hun niet meer te eten geven of de stiefmoeder behandelt hen slecht. De jonge kinderen worden uit huis gezet of vluchten zelf weg. Een ander probleem ontstaat als ouders of een van hen de broers benadelen; dan is de zuster solidair. Zij speelt een bemiddelende rol

tussen ouders en broers.

Soms veroorzaken de aanverwanten de problemen. Dit is het geval als de vrouw niet geaccepteerd wordt door de ouders van de echtgenoot of als zij door die echtgenoot zelf wordt belaagd. Haar broers blijven haar trouw en dragen bij aan haar eerherstel. Wederzijdse hulp en trouw is kenmerkend voor de relatie tussen broer en zus.

Gezinshistorische interpretaties

Gezinshistorische literatuur leert dat er onder boeren verschillende erfenisregels waren, zij verschilden naar streek en bestaanswijze. In sommige delen van West-Europa (westelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk) bestond de regel van de deelbaarheid en kregen alle kinderen evenveel, dochters soms minder maar toch altijd een bruidsschat. In andere streken (oostelijke Nederlanden, Scandinavië, Noord-Duitsland, Engeland en Zuid-Frankrijk) bestond zeker vanaf de zestiende eeuw de regel van de ondeelbaarheid en erfenis door één kind (Thirsk in: Goody, Thirsk en Thompson 1976: p.177).

Een heel oude gewoonte moet zijn geweest dat de vader de beste opvolger aanwees en de beste was veelal de zoon die goed voor het bedrijf kon zorgen, omdat hij gezond was, vakbekwaam en soms al gehuwd was en kinderen had (Goody in: Forster en Ranum 1976: p.34). Bestond de regel dat de vader tijdens zijn leven het bezit overdroeg, dan keek hij ook wie hij het meest kon vertrouwen wat betreft de verzorging van hem en zijn vrouw tijdens hun oude dag (Gaunt in: Mitterauer en Sieder 1982: p.159). Deze situatie legt mijns inziens de basis voor verhalen over beproeving en "de beste krijgt het erfdeel".

We staan dan voor de vraag waarom de jongste wint in de verhalen. In de loop der tijden werden de erfregels veranderd, vaak onder dwang van boven. De landheer wilde op zijn landgoed liever grote bedrijven met een surplusopbrengst dan vele kleine en arme bedrijfjes. De deelbaarheid van de erfenis

werd vervangen door ondeelbaarheid en de vrije keuze van de ene opvolger door primogenituur en in enkele streken door ultimogenituur.

Bij boeren huwde de oudste zoon in de regel een niet-ervende dochter van stand. Een ervende dochter - zij erfde het bedrijf als zij geen broer had - zocht een jongere zoon van stand. Vandaar dat jongere zoons er op uittrokken om een erfgename te vinden, aldus Flandrin, of om het in sprookjes-taal te zeggen, om "de prinses met het koninkrijk" te vinden. Soms trouwde een jongere dochter met een jongere zoon, maar dat was "le mariage de la faim avec le soif" (Flandrin 1975: pp.68,69).

De oudste zoon werd niet alleen door opvolging bevoorrecht, maar ook in het dagelijks leven. Hij kreeg het beste eten (Flandrin 1975: p.63). Zowel in Duitsland als in Frankrijk bestond het spreekwoord: "Een boer heeft maar een zoon" (Rosenbaum, p.515 noot 197). De held van het sprookje is de allerjongste die deze onrechtvaardigheid bestrijdt en als overwinnaar te voorschijn komt.

In streken waar gelijk erfrecht heerste, was de kans op afgunst toch niet geheel afwezig. Elk nieuw kind maakte de spoeling dunner. De oudere kinderen voelden zich door de jongere bedreigd. Een kind dat ging trouwen kreeg zijn of haar erfdeel. Er kon ruzie ontstaan om wie wat erfde (Rosenbaum, pp.100,101).

Bij handwerkersgezinnen was het weliswaar gewoonte dat zoons ook een handwerk leerden en vaak dat van de vader, maar niet dat een van hen het bedrijf overnam, behalve in het geval van een smederij of molen. De vader bleef werken tot zijn dood en de zoons brachten hun leertijd meestal elders door en gingen daarna hun rondreis maken, zoals de gilderegels voorschreven (Rosenbaum; pp.138,139). Deze gewoonten kunnen verklaren waarom broers in sprookjes die een handwerk gaan leren, zoals wij zagen, geen onderlinge conflicten kennen en zelfs tot samenwerking kunnen komen.

Bettelheim meent dat de rivaliteit tussen broers en die tussen zusters in sprookjes is terug te

voeren tot de angst dat zij de liefde en achting van hun ouders niet voor zich kunnen winnen (p.238). We vonden dit terug in "Het levenswater" bij zoons en in "Als het zout" bij dochters, in beide gevallen gericht op de liefde van de vader. In andere verhalen overwegen problemen rond erfenis en huwelijk.

Zoveel haat en nijd er vaak bestaat tussen broers en soms ook, in mindere mate en om andere redenen tussen zusters, zo uitzonderlijk goed is in sprookjes de relatie tussen broer en zus.

Bettelheim ziet broertje en zusje niet als twee afzonderlijke personen die in een bepaalde relatie tot elkaar staan, maar als id en ego/superego, delen van de persoonlijkheid, die tot integratie moeten komen (pp.76-83).

In zijn gezinshistorische studie van het vijftiende en zestiende eeuwse Engeland constateert Stone (p.115) dat er vaak vijandige relaties tussen broers bestonden, maar dat de relaties tussen broer en zus geen afgunst kenden. Hij veronderstelde zelfs dat de broer-zuster relatie de meest hechte relatie in de familie was. Dit wordt ook opgemerkt door Baulant (in: Forster en Ranum, pp. 111,113).

Misschien heeft ook dit te maken met erfenisregels en de verschillende posities van zoon en dochter daarin. In de eeuwen voorafgaande aan de negentiende eeuw werden in een gezin gemiddeld twee kinderen volwassen op vijf geboorten. De kans was het grootst dat dit een broer en een zus waren. Op deze situatie was het erfsysteem door unigenituur het best passend: de zoon erfde de bestaansmiddelen en de zuster trouwde met bruidsschat uit (Le Roy Ladurie in: Goody, Thirsk en Thompson 1976: p.43). De dochter kreeg als bruidsschat het geld of de goederen die de vrouw van de oudste zoon binnen bracht (Flandrin 1975: p.63). Zijn huwelijk maakte dus het hare mogelijk. Hier was geen stof tot conflict aanwezig.

Meisjes werden in de regel thuis gehouden tot het

huwelijk, tenminste als zij niet dienden bij verwante families. Rijke meisjes gingen vaak tot hun huwelijk in een klooster. Dit was vooral bedoeld ter bescherming van hun kuisheid (Flandrin 1976: pp.59,60,106). We zien dit terug in de verhalen, want in tegenstelling tot de sprookjeshelden trekken de heldinnen er nauwelijks op uit. Ze zitten nogal eens in torens te wachten tot ze worden bevrijd. Ze gaan voornamelijk van huis als ze ergens gaan dienen, als ze vluchten of als ze uittrouwen; slechts enkelen trekken er op uit om een opdracht te vervullen. Rivaliteit tussen meerdere zusters kan ontstaan doordat voor allen een bruidsschat nodig was om te trouwen.

Erfenisregels beïnvloeden, aldus Goody (in: Goody, Thirsk en Thompson, pp.1 en 3) de relaties tussen de gezinsleden; zij beïnvloeden hun houding en gedrag en gevoelens ten opzichte van elkaar. "The manner of splitting property is the manner of splitting people". En erfenis was toen zo belangrijk omdat deze bij de rijkere hun status bepaalde en omdat het bij de armen ging om de produktiemiddelen (grond, gereedschap), waarvan hun voortbestaan in grote mate afhankelijk was (zie ook Rosenbaum, pp.101-102).

Verhoudingen tussen stiefzusters bleken in verhalen vaak ernstig verstoord te zijn door het optreden van de stiefmoeder. Vrijwel alle gezinshistorici melden dat hertrouwen vroeger veel voorkwam. Door de grote sterfte werd menig huwelijk al na korte tijd ontbonden door het overlijden van man of vrouw. Weduwnaars met jonge kinderen hertrouwden vaker en sneller dan weduwen, wegens de zorg voor de kinderen en voor het vrouwenwerk. De voorkeur ging uit naar een jonge vrouw. Weduwen met kinderen hertrouwden minder vaak en minder snel. Alleen als zij een bedrijf geërfd hadden, waren zij begerenswaard als huwelijkspartner. Weduwen konden het langer alleen bolwerken dan weduwnaars. Vrouwen waren gewend in het bedrijf te werken, maar mannen niet in het huishouden (Wichers, p.31).

Er waren dus meer stiefmoeders dan stiefvaders.

Bracht de vrouw kinderen uit een vorig huwelijk mee, dan hadden deze een stiefvader en de kinderen waren elkaars stiefbroers en stiefzusters. Er is sprake van dat 30% van de huisgezinnen dergelijke stiefverhoudingen kende (Segalen 1983 en Baulant in: Forster en Ranum). Er was veel aanleiding voor problemen rond de erfenis. Bij rijke families werden bij hertrouwen familieraden ingesteld om te waken over de rechten van de kinderen (Baulant in: Forster en Ranum).

Flandrin meldt dat familieleden, bijvoorbeeld de zuster van de overleden vrouw, regelmatig kwamen kijken hoe het met de kinderen ging nadat de vader hertrouwd was. Een huwelijk van een weduwnaar met oudere kinderen werd ontraden. Hertrouwde hij toch, dan was het beter dat de kinderen uit het eerste huwelijk het huis verlieten. De auteur meldt dat er vaak problemen tussen stiefmoeder en stiefdochter waren, waarvan de vader niets merkte. Vandaar ook de inspectie door familieleden van de eerste vrouw (Flandrin 1976: pp.45-47).

Bettelheim gaat geheel voorbij aan echte stiefverhoudingen. Stiefmoeder en stiefzuster zijn de onderdrukte negatieve gevoelens tegenover de eigen moeder omdat het meisje haar vader voor zich alleen wil hebben (pp.249,250,274,275). Dat gevoel zal zeker een rol kunnen spelen en zal in stiefverhoudingen juist sterker zijn. Behalve affectieve motieven in dit conflict zowel van de kant van de tweede vrouw als van de kant van de kinderen uit het eerste huwelijk van de man, hebben ook economische belangentegenstellingen een rol gespeeld.

Segalen heeft het over zeer gecompliceerde relaties in dergelijke samengestelde stiefgezinnen. Er was een competitie tussen de kinderen onderling vanwege de erfenis en er waren strategieën van vader en moeder ten gunste van de eigen kinderen (p.66). Om dit soort problemen te voorkomen, sloot de man bij voorkeur een tweede huwelijk binnen de familie, bijvoorbeeld met de zuster van de overleden eerste vrouw.

Het sterkste antagonisme, schrijft Segalen (p.68),

bestond in de relaties tussen de vrouwen, in het bijzonder tussen de stiefmoeder en de stiefdochter. De auteur haalt een spreekwoord aan: voor de dochter is er brood en een stoel en voor de stiefdochter een korst en de koude buiten. En daarmee zijn we weer terug bij de inhoud van de sprookjes.

Slotwoord

Wat ik heb willen aantonen is, dat een historisch-sociologische interpretatie van sprookjes dichter bij de inhoud van sprookjes komt dan de a-historische en onsociologische duidingen van psycho-analytici in het bijzonder van Bettelheim. Als we sprookjes opvatten als een voortzetting van de ervaringswereld van mensen (vgl. Goudsblom 1979) die sprookjes vertelden en beluisterden in een pre-industriële tijd (Clerkx 1984), dan komen we verder door de hout-hakker primair te zien als houthakker. Zo levert het ook meer op als we broer en zuster als gezinsleden opvatten, wier relatie beïnvloed wordt door de andere familieverhoudingen en niet als symbolen voor delen van de persoonlijkheid, zoals Bettelheim doet.

Aan de hand van een analyse van relaties tussen broers, tussen zusters en tussen broers en zusters in sprookjes en een interpretatie vanuit de gezinsgeschiedenis, bleek het mogelijk te zijn familieverhoudingen in sprookjes te relateren aan de familieverhoudingen in de historische werkelijkheid. Dit bleek vooral te lukken via de huishoudeconomische richting van de gezinsgeschiedenis, die zo duidelijk laat zien hoe erfenisregels de relaties tussen familieleden kunnen beïnvloeden.

Sprookjes laten zien hoe de machts- en afhankelijkheidsverhoudingen tussen de standen, tussen mannen en vrouwen en tussen ouderen en jongeren leidden tot specifieke problemen in gezinnen, die op hun beurt weer de aard en mate van affectiviteit in de relaties vormden. We onderzochten die voor broers en zusters en zagen dat die varieerden van haat tot liefde en van egoïsme tot opofferingsgezindheid.

De psychische problemen van kinderen en volwassenen hangen nauw samen met de samenleving en de gezinsstructuur waarin zij opgroeien en de problemen die zich daarin voordoen. Sprookjes laten iets van die samenhang zien. Op gestileerde en geprononceerde wijze tonen zij bepaalde patronen van handelingen en gebeurtenissen die verwijzen naar structuren van relaties in gezinnen. Deze kenmerken zich door conflict en rivaliteit of juist door samenwerking en loyaliteit. Het bijzondere van het sprookje is dat daarin de mogelijkheid geboden wordt voor verteller en luisteraar om zich te identificeren met de held of heldin die door de omstandigheden in de meest benarde situatie raakte (als jongste, als stiefkind, als uitgestotene), waaruit hij of zij zich door samenwerking met anderen maar vooral met bovennatuurlijke hulp weet te bevrijden. Kinderen en volwassenen uit de moderne tijd zullen daar zeker eigen ervaringen, angsten en wensen in kunnen herkennen, maar vele problemen die deze gevoelens opwekken zullen hun vreemd zijn omdat die voortkomen uit een andere maatschappelijke structuur.

Noten

Dit artikel is een bewerking van een paper gepresenteerd op het Symposium 'Verhaal en werkelijkheid' in 1986 te Amsterdam.

1. Volkskundigen hielden zich als eersten bezig met het verzamelen en classificeren van verhalen en motieven. Zij bestuderen herkomst en verspreiding en houden zich ook bezig met interpretaties. Linguïsten bestuderen vorm, stijl en handelingsverloop. Culturele antropologen bestuderen inhoud en functie van verhalen in niet-westerse culturen. Sommigen van hen houden zich vooral met structuren van verhalen bezig. Psychologen en pedagogen zijn geïnteresseerd in de relatie tussen verhalen en psychische processen en komen van daaruit met interpretaties. Uitvoeriger: Dekker 1983 en Clerkx 1984.
2. Toen ik met dit onderzoek begon in 1981, kon ik nog slechts naar heel weinig andere auteurs verwijzen die deze historisch-sociologische methode toepasten, naar Röhricht en Wertheim in de jaren vijftig, naar Eugen Weber en Taylor en Rebel uit 1981. Sinds 1983 voegde

- Darnton zich hierbij. De methode is sterk geïnspireerd door de culturele antropologie. Zie hierover ook Darnton 1986: pp.42,43. Ik voel mij erg verwant aan de benadering van Kōbber (1986) in zijn studie over Elsschot.
3. In een wijdverbreide sage verscheurt de wolf een doek, schort of rok van een meisje. Later ziet zij haar verloofde met draden van de doek tussen zijn tanden. De verloving wordt verbroken. (Motief H 64.1 in Thompson 1955). Rumpf meldde al eerder (1951) dat in 70% van de Roodkapje-verhalen sprake is van een wolf en in de overige van een bovennatuurlijk wezen waaronder een weerwolf.
 4. Darnton 1986: p.20 komt tot eenzelfde conclusie.
 5. Afanasjew publiceerde ze omstreeks 1865 toch. Er ontstond zelfs een serie met een kleine oplage voor zuiver wetenschappelijke doeleinden, *Kryptadia* genoemd. Na de jaren zestig van onze eeuw werden bundels erotische sprookjes gepubliceerd (bijvoorbeeld Hoqset 1979).
 6. Die ook (iets anders verteld) voorkomt bij Grimm 78 "De oude grootvader en het kleinkind".
 7. AaTh 569, Vlaamse versie; AaTh 402 wijd verbreid, waaronder Grimm 63 "De drie veren" uit mondelinge bron; in andere versies gaat het om een molenaar en zijn molen. De afkorting AaTh verwijst naar de sprookjescatalogus van Aarne en Thompson.
 8. AaTh 550, o.a. Grimm 57 "De gouden vogel", zie ook Bolte en Polivka I, pp.503-515. De vader wil de gouden vogel soms omdat deze de appels uit zijn tuin steelt, soms omdat die vogel hem door zijn gefluit kan genezen.
 9. AaTh 551, Grimm 97 "Het levenswater". Dit thema komt al voor in een preeksprookje van Johannes Gobii uit omstreeks 1300 (Bolte en Polivka I, pp.511,512).
 10. AaTh 571, Grimm 64 "De gouden gans"; AaTh 513, Grimm 165, "De vogel Grijp"; AaTh 610 een Vlaamse versie, AaTh 575 "Paard van vuur en vlam" (Vlaams); AaTh 566, Grimm 54, "De ransel, het hoedje en het hoorntje". Verhalen waarin drie broers of twaalf of honderd met drie of twaalf of honderd zusters willen trouwen komen wel voor, doch nauwelijks in West-Europa. AaTh 301, Grimm "Het aardmannetje"; AaTh 303.
 11. AaTh 550, Grimm 57 "De gouden vogel" en AaTh 551, Grimm 97 "Het levenswater", zie hierover ook Bolte en Polivka II, pp.394-401.
 12. AaTh 653, Grimm 129 "De vier volleerde broers".
 13. Basile V-7, in een Duitse vertaling: Bolte en Polivka IV, pp.255,256.
 14. Boekenooien naar een handschrift uit 1800, *Volkskunde*

- XIII, 1900-1901, p.193, zie ook pp.114-118, AaTh 328.
15. AaTh 654, Grimm 124 "De drie broers", uit een mondelinge verhaal; vroegste versie uit de zestiende eeuw, Ranke Encyclopedie, deel I, pp.868,869, vooral bekend in Noordwest-Europa.
 16. "Klein Duimpje en de reus" komt uit Perraults *Sprookjes van Moeder de Gans*, AaTh 327B; "Duimpje" is het sprookjestype AaTh 700 en "Hans en Grietje" van Grimm is AaTh 327A. Ook in het Nederlandstalige gebied werden veel verhalen gevonden over Duimpje, die soms Janneke heet, doch zonder broers.
 17. AaTh 516, Grimm 5. Het is een oud verhaal dat al bij Basile (1634/36,IV-9) voorkomt. Het wordt ook al in de Middeleeuwen gevonden en gaat dan over twee vrienden (Bolte en Polivka I, pp.42-57).
 18. AaTh 303, Grimm 85 "De gulden kinderen", hiervan bestaat geen handschrift noch eerste druk. Ik vermoed dat dit einde een toevoegsel is van Grimm. Wilhelm Grimm heeft nogal wat veranderd en toegevoegd aan de opgetekende versies in de eerste en latere drukken. Hij bracht vaak enige sentimentele trekken aan. Schoof 1959, Ellis 1983.
 19. Grimm 60 "De twee broers"; geen handschrift. Grimm kon uit verschillende mondelinge versies putten, het verhaal is ook bekend in Nederlandstalige versies.
 20. Basile (I-9) in Bolte en Polivka IV, p.201, zie ook p.198. In een legendarisch sprookje komt een broeder- of zustermoord voor. Het is een naargeestig verhaal. De held vermoordt zijn broer of zuster om een kleinigheid en begraaft het lijk. Later komt de misdaad aan het licht, doordat een botje wordt gevonden dat een boodschap "zingt". De moordenaar krijgt straf, maar toont geen berouw en de vermoorde komt ook niet meer tot leven. AaTh 780, Grimm 28 "Het zingende botje".
 21. AaTh 431, Grimm 169 "Het huis in het bos".
 22. AaTh 480, Grimm 24; er zijn ook Nederlandstalige versies bekend. De bovennatuurlijke figuur kan een mannelijke of vrouwelijke gedaante hebben, alleen in Grimms versie is sprake van een Vrouw Holle.
 23. AaTh 707, Grimm 96; geen handschrift en geen eerste druk. Dit verhaal is al in 1550 door Straparola in Italië in zijn bundel opgenomen (IV-3). Hij had het uit mondelinge overleveringen opgetekend (Bolte en Polivka II, p.391 en IV, p.179).
 24. AaTh 511, Grimm 130. Er is geen handschrift bekend. Het is wel wijd verbreid, maar heeft veel verschillende versies ook met stiefmoeders (Bolte en Polivka III,

- pp.60-66).
25. AaTh 510, Bolte en Polivka II, p.47 en III, pp.305-308. Duidelijk in Grimm 71 alleen in eerste druk en als handschrift 35, zie Rölleke; onduidelijk in Grimm 179, "Het ganzehoedstertje aan de bron", geen handschrift of eerste druk van Grimm.
 26. AaTh 312, Grimm 46 "Vleerkensvogel", is een variant op het oude Blauwbaard-verhaal (zie 'Broers en zusters' in dit artikel).
 27. AaTh 510, "Assepoester" bij Grimm 21 en bij Perrault. AaTh 403, Grimm 13 "De drie mannetjes in het bos" en Grimm 135 "De zwarte en de witte bruid", ook in Nederlandstalige versies.
 28. G.Basile, Pentamerone 1634-36, IV-3 "Die drei Tierbrüder", in Duitse vertaling opgenomen in Bolte en Polivka IV, pp.233-235, AaTh 302.
 29. AaTh 312. Ook in de Nederlandse en Vlaamse versies gaat de jongen doelbewust er op af en verslindt zijn hond de wreedaard (cat. De Meyer, 1968).
 30. AaTh 401A cat. De Meyer 1968 en AaTh 410, Grimm 163.
 31. Zo noteerde Jacob Grimm het sprookje in 1802 (handschrift volgens Rölleke, p.68). Wilhelm Grimm maakte het in druk iets mooier. "Zij trokken het vuur uiteen, blusten de vlammen, maakten hun lieve zuster los en kusten haar". AaTh 451, Grimm 9 "De twaalf broers". Zelfde thema in Grimm 49 "De zeven zwanen"; ook in Vlaamse versies.
 32. AaTh 451, Grimm 25, handschrift van Jacob Grimm in Rölleke p.228.
 33. Zie Bolte en Polivka II, p.432.
 34. Handschrift Jacob Grimm, in: Rölleke 1975, p.72. AaTh 327, Grimm 15.
 35. AaTh 403, Grimm 135 "De witte en de zwarte bruid" en een Vlaamse versie.
 36. AaTh 451, Grimm 49, handschrift in Rölleke p.126.
 37. AaTh 450, Grimm 11; het handschrift van Jacob Grimm geeft slechts een fragment, zodat vergelijking met de gedrukte tekst niet mogelijk is, Rölleke p.188.
 38. AaTh 720, Grimm 47. Ik ben het niet eens met Ellis (1983) die beweert dat het beeld van de boze stiefmoeder door de gebroeders Grimm is geschapen ter vervanging van de boze moeder. De figuur van de boze stiefmoeder is namelijk heel algemeen in oude volksverhalen, ook in versies die ouder zijn dan die van Grimm. Over stiefverhoudingen en in het bijzonder over stiefmoeders wil ik een afzonderlijk artikel schrijven.
 39. Eén verhaal uit Rusland en één uit Polen; het verhaal

komt niet in de Nederlandstalige verzamelingen voor.
Ik vond ook nog een broer-zuster versie bij Basile III-2.
AaTh 510B, Grimm 65.

Literatuur

- Aarne A. en S. Thompson, "The Types of the folktale. A classification and bibliography", *FFCommunications* 184. Helsinki. 1961
- Afanasjev, A.N. *Erotische Märchen aus Rusland*. Frankfurt am Main: Fischer. 1977
- Anderson, M. *Approaches to the history of the western family 1500-1914*. London: Macmillan. 1980
- Basile, G. *Pentamerone*. 1634/36. Amsterdam: Meulenhoff. 1960
- Belgrader, M. "Das Märchen von dem Machandelbaum", in: L.Röhrich (hrsg.), *Artes Populares Ethnographica et folkloriste*. Frankfurt: Lang. 1980
- Bettelheim, B. *The uses of enchantment. The meaning and importance of fairy-tales*. New York: Knopf. 1977
- Castelain, R. *Kinderen en hun opvoeding in de Kasselrij Oudenaarde tijdens het Ancien Regime*. Oudenaarde. 1979
- Blécourt W. de en M. Gijswijt-Hofstra (red.), Kwade mensen. Toverij in Nederland. Themanummer van *Volkskundig Bulletin* 12-1 (1986)
- Bolte J. en G. Polivka, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. 5 delen (1912-1932). Hildesheim: Olm. 1963
- Chodorow, N. *Waarom vrouwen moederen. Psycho-analyse en de maatschappelijke verschillen tussen vrouwen en mannen*. Amsterdam: Sara. 1980
- Clerkx, L.E. *Sprookjes als historische bron?* paper voor de Vakgroep Sociologie en Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam 1981
- Clerkx, L.E. "Sprookjes als sociologische bron?" in: J.Verrips, J.van Bremen en S.j.van der Geest (red.), *Romanthropologie II*. Amsterdam: UvA ASC. 1984
- Cox, M.R. *Cinderella, three hundred and forty-five variants* (1893). Nendeln/Liechtenstein: Klaus reprint. 1967
- Darnton, R. *Sprookjes van Moeder de Gans*. Huizingalezing 1983. Amsterdam: Atheneum. 1984
- Darnton, R. *De grote kattenslacting* (1984) vertaald uit het Amerikaans. Amsterdam: Bert Bakker. 1986
- Dekker, A.J. "De kunst van het interpreteren van sprookjes", *Volkskundig Bulletin* 9-2 (1983), pp.160-180
- Ellis, J.M. *One fairy story too many. The Brothers Grimm*

- and their tales. Chicago: University of Chicago Press. 1983
- Flandrin, J.L. *Les amours paysannes. Amour et sexualité dans les campagnes de l'ancienne France. XVIIe - XIXe siècle.* Paris: Gallimard. 1975
- Flandrin, J.L. *Familles, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société.* Paris: Hachette. 1976
- Forster R. en O. Ranum (eds.), *Family and society. Selections from the Annales.* Baltimore: Hopkins University Press. 1976
- Fromm, E. *The forgotten language. An introduction to the understanding of dreams, fairy tales and myths.* London: Gollan. 1952
- Goody, J. *The development of the family and marriage in Europe.* Cambridge: Cambridge University Press. 1983
- Goody, J., J. Thirsk en E.P. Thompson (eds.), *Family and inheritance. Rural society in Western Europe 1200-1800.* Cambridge: Cambridge University Press. 1976
- Goudsblom, J. "Problemen bij de sociologische studie van romans", in: J.van Bremen, Sj.van der Geest en J.Verrips (red.), *Romanthropologie.* Amsterdam: UvA ASC. 1979
- Grimm, W. en J. *Sprookjes voor kind en gezin.* Utrecht: De Haan. 1940
- Hoqset, O. *De vunzige varkenshoeder en andere erotische sprookjes uit Noorwegen.* Rijswijk: Delfia. 1979
- Köbben, A.J.F. "Elsschot als antropoloog", *Sociodrome* 2 (1986), pp.10-17
- Kryptadia, Recueil de documents pour servir l'étude des traditions populaires*, 12 delen. Heilbron. 1883-1911
- Lüthi, M. *Das Europäische Volksmärchen. Form und Wesen.* Bern: Francke. 1947
- Malinowski, R. *Myth in primitive psychology.* London. 1926
- Meyer, M. de "Le conte populaire flamand. Catalogue analytique et répertoire des épisodes et éléments des contes 'motif-index'", *FFCommunications* 203, Helsinki. 1968
- Mitterauer M. and R. Sieder (hrsg.), *Historische Familienforschung.* Frankfurt: Suhrkamp. 1982
- Montanus, M. *Schwankbücher 1557-1566.* J.Bolte (hrsg.). Tübingen: Litterarischen Verein. 1899
- Rank, O. *Das Inzest-motiv in Dichtung und Sage. Grundzüge einer Psychologie des dichterischen Schaffens.* Leipzig: Deuticke. 1926
- Ranke, K. "Die zwei Brüder. Eine Studie zur vergleichende Märchenforschung", *FFCommunications* 114, Helsinki. 1934
- Ranke, R. (hrsg.), *Enzyklopädie des Märchens.* Berlin: De Gruyter. 1983

- Richter D. en J. Merkel, *Vertel geen sprookjes over sprookjes*. Leuven: Kritak, 1977
- Roberts, W.E. *The tale of the kind and the unkind girls*. Berlin: De Gruyter, 1958
- Röhricht, L. *Märchen und Wirklichkeit. Eine volkskundliche Untersuchung*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1956
- Rölleke, H. *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm. Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810 und der Erstdrucke von 1812*. Cologne-Genève: Bodmer, 1975
- Rosenbaum, H. *Formen der Familie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1982
- Rumpf, M. *Rotkäpchen. Eine vergleichende Märchenuntersuchung*. Göttingen, 1951 (ongepubliceerd)
- Rumpf, M. "Ursprung und Entstehung von Warn- und Schreckmärchen", *FFCommunications* 160. Helsinki, 1951, pp. 3-16
- Schoof, W. *Zur Entstehungsgeschichte der Grimmschen Märchen*. Hamburg: Hauswedell, 1959
- Segalen, M. *Love and power in the peasant family. Rural France in the nineteenth century*. Chicago: University of Chicago Press, 1983
- Sinninghe, J.R.W. "Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten", *FFCommunications* 132. Helsinki, 1943
- Stone, L. *The family, sex and marriage in England 1500-1800*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1977
- Taylor P. en H. Rebel, "Hessian peasant women, their families and the draft: a socio-historical interpretation of four tales from the Grimm collection", *Journal of Family* 6-4 (1981), pp.347-378
- Thompson, S. *Motif index of folkliterature*. 6 vols. Bloomington: Indiana University Press, 1955
- Wall, R., J. Robin, P. Laslett (eds.), *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983
- Weber, E. "Fairies and hard facts: the reality of folktales", *Journal of the history of ideas* 42 (1981), pp.93-113
- Weber-Kellerman, I. *Die deutsche Familie. Versuch einer Sozialgeschichte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1975
- Wertheim, W.F. "De generatiestrijd buiten de westerse cultuurkring", in: *De wereld der mensen. Opstellen voor J.J.Fahrenfort*. Groningen: Wolters, 1955, pp.168-197
- Wichers, A.J. *De oude plattelandsbeschaving*. Assen: Van Gorcum, 1965
- Zipes, J. *The trials and tribulations of little Red Riding Hood*. Hadley: Bergin & Garvey, 1983